

CULTURE AND ART

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.6>

POŁTAWSKI OKRES POWSTAWANIA WIELKIEGO TENORA IVANA KOZLOVSKYIEGO: ASPEKT ŹRÓDŁOZNAWCZY

Valentyna Andrieieva

docent Katedry Śpiewu Operowego

Narodowej Akademii Muzycznej Ukrainy imienia P.I. Czajkowskiego (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-9511-4577

andreevavalentina159@gmail.com

Adnotacja. Artykuł poświęcono połtawskiemu okresowi twórczego powstawania jednego z najwybitniejszych śpiewaków XX wieku Ivana Kozlovskyiego, który według autora jest fundamentalny i podstawowy w jego działalności.

Dzięki nowym faktom znalezionym w materiałach archiwalnych, a także opierając się na periodyku prasowym z okresu walki o wyzwolenie narodowe w Ukrainie w latach 1917-1921 (które niedawno stały się dostępne dla badaczy), autor próbował odtworzyć bardziej całościowy i prawdziwy obraz połtawskiego okresu twórczości piosenkarza. Wyróżniono i podkreślono trzy rodzaje działalności twórczej I. Kozlovskyiego w Połtawie: udział w spektaklach ukraińskiej trupy muzyczno-dramatycznej, teatru operowego i działalność koncertową.

Słowa kluczowe: Ivan Kozlovskyi, połtawski okres twórczości Ivana Kozlovskyiego, Połtawski Teatr Operowy.

THE POLTAVA PERIOD OF THE GREAT TENOR IVAN KOZLOVSKY'S FORMATION: THE SOURCE STUDY ASPECT

Valentyna Andrieieva

Associate Professor at the Department of Opera Singing

Tchaikovsky National Music Academy (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-9511-4577

andreevavalentina159@gmail.com

Abstract. The article focuses on the Poltava period of the creative development of Ivan Kozlovsky, one of the most outstanding singers of the twentieth century, which, according to the author, is fundamental.

Due to the new facts that were found in archival materials, and based on newspaper periodicals of the period of the national liberation movement in Ukraine in 1917-1921 (which became available to researchers only recently), the author tried to recreate a more holistic and truthful picture of the Poltava period of the creativity of the singer. Three areas of Kozlovsky's activity in Poltava have been singled out and highlighted: participation in the plays of the Ukrainian music and drama corpse, opera and concert activity.

Key words: Ivan Kozlovsky, the Poltava period of Ivan Kozlovsky's work, Poltava Opera.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ВЕЛИКОГО ТЕНОРА ІВАНА КОЗЛОВСЬКОГО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Валентина Андрєєва

доцент кафедри оперного співу

Національної музичної академії імені П. І. Чайковського (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-9511-4577

andreevavalentina159@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено полтавському періоду творчого становлення одного з видатних співаків XX століття Івана Козловського, який, на думку авторки, є фундаментальним та основоположним в його діяльності.

Завдяки новим фактам, віднайденим в архівних матеріалах, а також спираючись на газетну періодику періоду національно-визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 рр. (що стали доступними для дослідників зовсім нещодавно), авторка спробувала відтворити більш цілісну й правдиву картину полтавського періоду творчості співака. Виокремлено та висвітлено три роди творчої діяльності І. Козловського в Полтаві: участь у виставах української музично-драматичної трупи, оперного театру та концертну діяльність.

Ключові слова: Іван Козловський, полтавський період творчості Івана Козловського, Полтавський оперний театр.

Серед видатних співаків ХХ століття ім'я І. Козловського (1900–1993 рр.) посідає одне з найпочесніших місць. Співак здобув це високе місце завдяки своєму унікальному тембру голосу, безмежному діапазону, винятковій музикальності, а також оригінальним інтерпретаціям створюваних ним образів. Світова слава прийшла до І. Козловського у роки праці на сцені Великого театру в Москві (1926–1954 рр.). Мабуть тому останнім часом в російських інтернет просторах українського співака називають представником російської вокальної школи. Однак, це не відповідає дійсності, адже як стверджував сам І. Козловський, у Великий театр він прийшов вже повністю сформованим співаком зі значним оперним репертуаром. Митець ніколи не забував своє українське коріння. Впродовж всього свого життя він підтримував творчі стосунки з багатьма діячами української культури різних поколінь, майже щорічно відвідував Україну з концертами та невтомно пропагував українське вокальне мистецтво. Відомо також про легендарний виступ І. Козловського на одному з урочистих зібрань з нагоди 200-річчя Великого театру СРСР, де митець, усвідомлюючи себе творчим послом України, представив зібранню 200 імен видатних українських співаків, які творили славу російської опери. Неоцінним внеском у збереження мистецьких цінностей України була також дієва участь митця у створенні меморіальних музеїв видатних українських діячів Миколи Лисенка, Марії Заньковецької та Максима Рильського в Києві.

Зовні життя співака здавалося щасливим і благополучним. Він багато років працював у одному з найкращих театрів країни, був удостоєний звання народного артиста СРСР, нагороджений Державними преміями. Ще за життя його ім'я стало легендарним. Однак це лише видимий бік його життєтворчості. Насправді його життя не було безхмарним. Його ніколи не випускали за кордон в розвинені країни. Адже по той бік «залізної завіси» жив його рідний брат, Федір Семенович Козловський, який ще у 1919 р. виїхав на гастролі до Європи з хором О. Кошиця¹ і залишився там, не бажаючи повертатися в окуповану більшовиками Україну. Будучи шанованим і знаним співаком, І. Козловський, в той же час, не міг вільно виконувати рідний йому український репертуар. Згадаємо хоча б той випадок, коли було заборонено пускати в телеэфір виконання ним українських колядок на відкритому концерті в Москві; як було повністю знищено весь наклад платівок з записом цих колядок у Львові; або як співаку забороняли виконувати українську пісню «Ой, у полі криниченька» на відкритті в Києві музею Максима Рильського. Через цькування І. Козловський змушений був дуже рано (в 54 роки) залишити Великий театр і займатися лише концертною діяльністю.

В радянський час навмисно замовчувалися важливі факти з життя співака, які свідчили про його діяльність, спрямовану на розвиток та популяризацію українського національного мистецтва. В численних публікаціях про І. Козловського не згадувалося про його спілкування у Полтаві з яскравими й неординарними особистостями М. Петляшенком², В. Верховинцем³, Ф. Попадичем⁴, які були репресовані радянською владою. Особливо заплутано і неправдиво подавався полтавський період діяльності співака, що припав на складний і суперечливий час національно-визвольного руху в Україні 1917 – 1921 рр.

Актуальність теми полягає в новому погляді на реконструкцію біографії визначних діячів мистецтва того часу для відтворення правдивої панорами культурних подій періоду національно-визвольного руху 1917 – 1921 рр.

Новизна визначається використанням раніше невідомих фактів газетної періодики міста Полтави періоду 20-х р. ХХ ст., що донедавна зберігалися у закритих спецфондах бібліотек та архівів України.

Мета роботи – відновлення історичної справедливості та наукової об'єктивності щодо полтавського періоду творчості І. Козловського, який на думку авторки є фундаментальним у творчому становленні українського співака.

Ця тема згадується в дослідженнях і публікаціях різних авторів: в документальній повісті С. Козака, в наукових і публіцистичних статтях, а також у журнальній і газетній періодиці таких авторів, як О. Волкова, В. Волосков, Е. Грошева, Т. Гусарчук, Г. Дениско, О. Єр'оміна, В. Кавун, М. Кагарлицький, П. Пічугін, І. Сікорська, П. Тернюк, О. Чепіль. Полтавському періоду творчості співака присвячені роботи: В. Бабенка, О. Іваненко, В. Кінька, В. Сакун, Л. Тесленко, згадується у спогадах та інтерв'ю самого І. Козловського.

Вивчивши всі ці праці та зіставивши їх із даними, отриманими в результаті ознайомлення з матеріалами Державного архіву Полтавської області, музею «Музична Полтавщина», що знаходиться у Полтавському музичному коледжі імені М. В. Лисенка, газетного фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Державної наукової архівної бібліотеки міста Києва, приходимо до висновку, що наявні відомості та матеріали про полтавський період творчості співака становлять заплутану й суперечливу інформацію.

¹ **Олександр Кошиць** (1875–1944) – український диригент, композитор, етнограф. Один з організаторів Української Республіканської Капели, з якою за дорученням С. Петлюри вирушив у концертний турне Західною Європою та Америкою. Після падіння УНР колектив не захотів повертатися в Україну і продовжив свою діяльність за кордоном.

² **Марко Петляшенко** (1880–1938) – український артист і режисер. У 1918–1924 рр. – актор і режисер «Товариства українських драматичних артистів», Першої української народної радянської трупи, театру «Рух» у Полтаві, у 1928 – 1938 рр. працює в театрах м. Харкова. У 1938 р. був репресований.

³ **Василь Верховинець** (справжнє прізвище – Костів (1880–1938) – український співак (тенор), композитор, диригент, хореограф та етнограф. У 1918 р. керував хоровою капелою в Полтаві. У 1920–1932 рр. очолював кафедру мистецтвознавства в Полтавському інституті народної освіти. В 1930 р. заснував у Полтаві вокально-хореографічний ансамбль «Жінхоранс». У 1938 р. був репресований.

⁴ **Федір Попадич** (1877–1943) – український хоровий диригент, композитор і педагог. У 1918–1934 рр. – керівник Полтавського українського національного хору, пізніше Полтавської хорової капели, У 1925–1934 рр. викладав, а з 1928 по 1933 р. був директором Полтавського музичного училища. У 1934 р. був засуджений. Після виправдання, виїхав у Підмосков'я у місто Коломну, де працював директором Палацу культури машинобудівного заводу.

Багато авторів невірно вказують часові рамки перебування І. Козловського в Полтаві, найчастіше пов'язуючи їх зі службою співака в Червоній Армії; плутають виступи співака в трупі українського музично-драматичного й оперного театрів; невірно вказують дату переходу на роботу до Харківського театру; применшують кількість заспіваних партій на сцені Полтавської опери, замовчують інформацію про співпрацю співака з національною організацією «Просвіта».

Спіраючись на віднайдені матеріал вдалося з'ясувати та відтворити більш цілісну й правдиву картину полтавського періоду творчості І. Козловського, що тривав від осені 1918 р. до початку 1924 р.

Творчу діяльність співака в Полтаві можна умовно поділити на три роди:

- 1) виступи у виставах української музично-драматичної трупи;
- 2) участь у процесі організації оперного театру;
- 3) концертну діяльність.

Іван Семенович Козловський народився 24 березня 1900 р. в селі Мар'янівка на Київщині. Свої перші кроки у музично-театральному мистецтві співак зробив у Києві, де вчився у Духовній семінарії. З семирічного віку він співає у церковних хорах, пізніше в Київському студентському хорі, керованому відомим композитором і хормейстером Олександром Кошицем. Виступає в якості хориста у виставах Товариства українських артистів, організованого І. Мар'яненком за участі П. Саксаганського та М. Заньковецької. У 1915 р. Разом з цим колективом, під час літніх гастролей він вперше виступає на полтавській сцені (Мар'яненко, 153: 174).

За порадою О. Кошиця, співак вирішує отримати професійну вокальну освіту, для чого вступає в 1917 р. до Музично-драматичного інституту імені М. Лисенка. Там йому пощастило займатися в класі у видатного педагога, фундаторки української вокальної школи Олени Муравйової⁵. Однак, політичні зміни в Україні внесли свої корективи в подальшому творчому становленні співака. Через деякий час, за волею обставин, І. Козловський опиняється в Полтаві, де активно поринає в концертно-театральне життя. Як виявиться пізніше, цей період його діяльності стане фундаментальним у творчому формуванні молодого митця.

Огляд політичних подій в Україні в 1917–1918 рр.

Після вибуху революції в Російській імперії у березні 1917 р. Україна була поступово втягнута у конфлікт між російським, білим та червоним таборами. Спочатку події на території України розвивалися в руслі загальноросійської революції, але вже восени цього ж року Росія та Україна пішли різними шляхами (Петровський, 2007: 266). Історики пояснюють це тим, що в Росії центральною проблемою на той час була зміна політичного режиму в уже існуючій державі, а завданням української революції було створити державу для нації, яка на довгий час була позбавлена державного існування (Грицак, 1999: 254, 257).

У березні 1917 р. загальновизнаною політичною силою в Україні стала Центральна Рада, висловлюючи волю українського народу, вона поставила спочатку перед Тимчасовим урядом Росії, а після жовтневого перевороту і перед владою більшовиків питання про національне визнання автономії України (Реvegук, 2014: 81). Позиції незалежності України дотримувався також уряди гетьмана П. Скоропадського та Директорії, що прийшли до влади пізніше. На жаль, зміна влади в Росії з самодержавної царської на демократичну в особі Тимчасового уряду, а трохи згодом й на радянську (більшовицьку) не змінили її великодержавної суті – зберегти «єдину і неподільну Росію» в кордонах колишньої імперії. Після невдалої спроби встановити радянську владу в Києві, більшовики на з'їзді рад у Харкові 12 грудня 1917 р. створюють маріонеткове більшовицьке утворення Українську Радянську Республіку Рад як федеративну частину більшовицької Росії (Реvegук, 2014: 135). Таким чином Полтавщина опинилася в центрі політичних і військових перипетій між національно зорієнтованим Києвом та більшовицьким Харковом.

Незважаючи на всі тяготи, які несли зміни влади та військову розруху, українська культура в той час переживала своє відродження. Центральна Рада ще навесні 1917 р. у своїй резолюції від 22 квітня проголосила своїм основним «принципом» і «програмою» «українізацію всього життя на Україні» (Документи і матеріали, 1996: 70). Безальтернативним центром цього руху відразу ж заявив себе Київ і став його координатором та організатором (Національне питання в Україні, 2012: 112–113). Особливого значення надавалося розвитку національного театру. Тому в липні 1917 р. при секретаріаті по справах просвіти Центральної Української Ради був створений Комітет Українського Національного Театру. В своїй роботі Комітет намітив заснування зразкових театрів у Києві та по інших більших містах України. Особливого розквіту український театр зазнав при правлінні гетьмана П. Скоропадського, влада якого прийшла на зміну Центральній Раді. Вже восени 1918 р. в Києві, окрім театру Миколи Садовського⁶, почало діяти ще три нових українських стаціонарних театри: Державний драматичний театр під керівництвом Б. Кривецького та О. Загорова, Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського та «Молодий театр» Леся Курбаса.

В цей час у Полтаві, в умовах відсутності національного апарату, осередком українського руху стає громадська організація «Просвіта». Її основною метою було відродження української культури та пробудження народу на шляху до його національної свідомості. Навколо Полтавської «Просвіти» об'єдналися історики,

⁵ **Олена Муравйова** (1867 – 1939) – співачка, педагог. З 1906 р. працювала в Музично-драматичній школі М. Лисенка, пізніше – в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка та Київській консерваторії (1918 – 1939 рр.). Виховала безліч співаків і педагогів. Серед її випускників: солісти Великого театру в Москві – І. Козловський, Б. Златогорова, О. Бишевська, Б. Бобков, І. Богданов; Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка – З. Гайдай, Л. Руденко, Н. Захарченко та ін. Її випускники: Л. Руденко, Р. Разумова, Д. Свтушенко, М. Захарченко викладали в Київській, О. Шефер – у Ленінградській, М. Людвіг – у Білоруській консерваторіях.

⁶ **Театр Миколи Садовського у Києві** (1907–1919) – перший український стаціонарний професійний театр, заснований на базі пересувного театру Миколи Садовського, що почав свою діяльність у 1906 році в Полтаві.

етнографи, діячі культури, вчителі та всі українські патріоти, які були причетні до справи культурно-освітнього будівництва. Бажаючи поставити в Полтаві національний театр на відповідну висоту, члени Полтавської «Просвіти» вирішили звернутися до міністерства народної освіти у Києві з проханням запросити видатних на той час діячів театрального мистецтва для створення в місті професійного українського театру (ЩАВО. Ф № 1009. Опис 1. Спр. № 5. Арк. 33–35). Через деякий час до Полтави з Києва прибула така українська трупа на чолі з режисером М. Петляшенком та диригентом В. Верховинцем. Для виконання тенорових партій у музичних виставах цієї трупи восени 1918 р. був запрошений молодий співак-початківець Іван Козловський.

Виступи І. Козловського у виставах Полтавської української музично-драматичної трупи

З газетних публікацій полтавської преси 1918 р. дізнаємося про оцінку перших кроків І. Козловського на полтавській сцені. У рецензії на виставу опери «Катерина» М. Аркаса писалося: «Гарний образ Андрія дав пан Козловський. Артист має дуже приємний і симпатичний голос, на жаль, невеликий, але, коли оркестр грає в міру, артиста чути добре» (Український театр «Просвіта», 1918: 4). Окрім партії Андрія, молодий співак виконав ще роль Петра в «Наталці Полтавці» М. Лисенка та бурсака Хоми Брута у виставі М. Кропивницького «Вій». Партнеркою у цих виставах для молодого співака стала колишня примадонна театру М. Садовського Васирина Старостинецька⁷.

Гастролі І. Козловського в Полтаві мали тривати не більше двох місяців, після чого співак збирався повернутися до Києва для продовження навчання в Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка. Але чергова зміна влади в Україні надовго затримала співака в Полтаві.

Восени 1918 р. в зв'язку з закінченням Першої світової війни, влада гетьмана П. Скоропадського, яка втратила підтримку німецьких окупаційних військ, на які спиралася, почала швидко втрачати свої позиції. Відмовляючись співпрацювати з гетьманом соціалістичні лідери Директорії на чолі з колишнім головою уряду Центральної Ради Володимиром Винниченком, підняла відкрите повстання проти гетьмана і на деякий час знову захопила владу в Україні (Плохій С., 2016: 277–278).

Доля української трупи в Полтаві, в якій продовжив свої виступи І. Козловський, стала повністю залежною від національної політики різних політичних влад, що приходили в місто одна за одною. На зміну недовготривалій владі Директорії в Полтаву на початку 1919 р. знову прийшли більшовики. Їх відверта русифікаторська політика почала гальмувати стрімкий розвиток української культури та театру, що розпочався за сприятливої культурної політики попередніх влад (Кристаллов, 1919). В українській трупі відбирають приміщення Миського театру і починають використовувати його для проведення мітингів, внаслідок чого українські актори практично залишилися без роботи. Правда через деякий час, українська трупа все-таки продовжила свою роботу на головній театральній сцені міста, але вже з умовою, що буде попеременно ділити її з акторами російської трупи. У цей період І. Козловський виступає у партії Андрія в опері «Катерина» М. Аркаса (Нове життя, 1919: 4) та у партії Петра в ювілейній виставі «Наталка Полтавка» М. Лисенка, присвяченій 100-річчю написання п'єси І. Котляревським та першому виконанні цієї п'єси в Полтаві (100-ліття нового українського театру, 1919: 4).

Під час білогвардійської окупації (літо – осінь 1919 р.), яка прийшла на зміну більшовицькій, ситуація з діяльністю української трупи, в якій продовжує виступи І. Козловський знову ускладнюється. Нова влада хоча і задекларувала формально повагу до «проявів національного життя» в Україні, але насправді демонструвала відверту українофобську політику (Бойко, 2010: 134). З державної скарбниці було заборонено спонсорувати українські установи, через що український театр втратив матеріальну підтримку і змушений був існувати на пожертви від населення та Спільки кооперативних товариств. Щоб вижити в ситуації, що склалася, було утворено Товариство безробітних артистів під назвою Перша українська художня трупа, куди також увійшов І. Козловський. Через брак постійного місця для виступів, товариство ставило вимушено було ставити вистави в приміщенні Фельдшерської школи, залізничного вокзалу тощо. З листопада 1919 р. вистави відбувалися вже на сцені театру «Рекорд» (Перша українська художня трупа, 1919: 2). В цей час за участі І. Козловського в партії Андрія пройшла вистава «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, а також почала готуватися до постановки опери М. Лисенка «Утоплена», де І. Козловський повинен був виконувати партію Левка.

Відновлення дореволюційних порядків у сфері аграрного та робітничого законодавства, а також антиукраїнська національна політика білогвардійського режиму викликали відповідний масовий опір населення України (Бойко, 2010: 134). Цим скористалися більшовики, захопивши владу в Полтаві на цей раз вже остаточно. І. Козловський в цей час вступає до лав Червоної Армії, однак завдяки лояльному ставленню до нього начальства, продовжує виступати у виставах музично-драматичної трупи. Поряд з тим співак разом із «співаючими» акторами В. Старостинецькою, В. Полив'яним та М. Костюченко намагається організувати в Полтаві ще й Оперний театр (Селій, 1919: 2).

Участь І. Козловського у процесі організації Полтавської опери

Про перші спроби організації опери в Полтаві дізнаємося з автобіографії диригента Олександра Єрофєєва⁸, що зберігається в архіві музею «Музична Полтавщина», який знаходиться в Полтавському музичному

⁷ Васирина Старостинецька (1888–1972) – співачка (лірико-драматичне сопрано). У 1915–18 рр. – солістка театру М. Садовського, у 1919–22 рр. – Полтавської, у 1928–1929 рр. – Вінницької опер, у 1929–32 рр. – Лівобережного пересувного театру опери та балету, у 1932–38 рр. – Донецької (Луганськ) опери, у 1938–40 рр. – Горьківського театру опери та балету.

⁸ Олександр Єрофєєв (1884–1969) – український та російський диригент, педагог. Заслужений артист УРСР, заслужений діяч мистецтв РРФСР. З 1912 р. – викладач, а в 1918–38 рр. і директор Полтавського музичного училища (технікуму). Засновник полтавського оперного театру. У 1919–1925 рр. – диригент Полтавського, у 1928–29 рр. – Вінницького, у 1932–38 рр. – Донецького (Луганськ), у 1938–54 рр. – Горьківського оперних театрів.

коледжі імені М. В. Лисенка: Митець згадує: «У 1919 р. 3-го червня мною була організована з місцевих артистичних сил, після тривалої перерви, перша оперна вистава (для постановки якої була виконана підготовча робота понад 2-х місяців) опера «Євгеній Онегін». Вистава пройшла з великим художнім успіхом (Музей «Музична Полтавщина». Інв. № 7/4. Арк. 4). Партію Ленського у цій виставі виконував І. Козловський. На жаль, після постановки однієї вистави, у зв'язку з окупацією Полтави в липні 1919 року армією Денікіна, оперна трупа змушена була припинити своє існування. І тільки навесні 1920 р. було здійснено другу спробу організації Української опери в Полтаві.

У лютому було оголошено, що Музичний комітет при Відділі Народної Освіти формує Українську оперну трупу, а в газеті «Радянська влада» від 4 березня надруковано її передбачуваний склад, до якого також входив І. Козловський, як ліричний тенор (Українська опера Музкома, 1920: 2). 8 та 13 травня 1920 р. відбулися перші вистави опери М. Лисенка «Утоплена», де І. Козловський виконав роль Левка (Вторая постановка опери «Утоплена»: 3). Однак зі спогадів організатора опери диригента О. Єрофєєва дізнаємося, що і «над цією 2-ю спробою організувати в Полтаві оперну справу насувалися хмари. Знайшовши утримання опери в матеріальному відношенні непосильним для Губернської народної освіти, яка ліквідувала це підприємство після двох постановок опери «Майська ніч» (Музей «Музична Полтавщина». Інв. № 7/4. Арк. 5).

Не обійшлася без участі І. Козловського й третя (нарешті вдала) спроба організації в Полтаві оперного театру. Про деякі нюанси її здійснення дізнаємося з полтавської преси: «Оперна справа не новинка в Полтаві. Уже кілька разів під різними соусами організовувалася опера, але щоразу через ті чи інші обставини завмирала. Організація нинішньої «Державної опери» – скорботна епопея. На кожному кроці зустрічалися нездоланні перешкоди, і тільки справжня любов артистів до своєї справи, які не зупинялися ні перед чим, дала можливість Полтаві побачити оперу...» (Алеко, 1921: 2). Першою була поставлена опера П. Чайковського «Євгеній Онегін». Про вдалий виступ у цій опері І. Козловського в ролі Ленського у виставі 24 травня 1921 р. полтавська преса писала: «Дуже сприятливе враження залишив І. Козловський у ролі Ленського. У артиста невеликий, але напрочуд гарний тенор, крім того, Козловський має гарну драматичну гру, чого позбавлена більшість оперних артистів» (Алеко, 1921: 2).

У період служби в армії співак виконав також партію Йонтека у прем'єрі опери «Галька» С. Монюшка, що відбулася 24 липня 1921 р. (В театрах, 1921: 2). Зі спогадів очевидиці тих подій О. Чернової співак «дуже ефектно виглядав у білому жупані та смужковій шапці, був дуже вродливим і юним Левком» (Чернова, 2008: 110). Партію Гальки в цій виставі виконала постійна партнерка І. Козловського В. Старостинська. На беніфеїсі цієї ж співачки, який відбувся 29 квітня 1922 р. І. Козловський виконав партію Хозе в опері Ж. Бізе «Кармен».

Першому виконанню партії Фауста в однойменній опері Ш. Гуно, І. Козловський був зобов'язаний гастролям у Полтаві видатного співака П. Цесевича⁹. Це була не єдина вистава, в якій І. Козловський виступив разом із П. Цесевичем. У музеї «Музична Полтавщина» зберігається їхня спільна афіша «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського від 30 квітня 1922 р. де вказано, що П. Цесевич виконував партію Карася, а І. Козловський партію Андрія (Музей «Музична Полтавщина». Інв. № 169).

По закінченню служби в армії співак залишається в Полтаві й деякий час працює інспектором народної освіти. У зимовому сезоні 1922–1923 рр. ім'я І. Козловського вже офіційно називається у складі Оперної трупи. Подальші два роки роботи стали найбільш плідними у творчому становленні співака. Ним були вивчені й виконані партії Герцога й Альфреда в операх «Ріголетто» і «Травіата» Дж. Верді, Альмавіви в «Севільському цирульнику» Дж. Россіні, Арлекіна в «Паяцах» Р. Леонкавалло, Йонтека в «Гальці» С. Монюшка, Ленського в «Євгенії Онегіні» П. Чайковського, Володимир в «Дубровському» Е. Направника, князя Шуйського в «Борисі Годунові» М. Мусоргського, а також партії в оперетах «Корневільські дзвони» Р. Планкета та «Сільва» І. Кальмана. Співак був у такій професійній вокальній формі, що міг виконувати вистави практично через день, а то й кілька днів поспіль.

Більшість оперних партій І. Козловський вивчив під керівництвом досвідченого диригента Олександра Єрофєєва. За спогадами сучасниці О. Чернової, О. Єрофєєв дуже багато працював зі співаком-початківцем і говорив, що готує такого тенора, що вся країна ахне! (Чернова, 2008: 109–110).

Велике значення для творчого становлення І. Козловського мала можливість працювати поруч із відомими співаками, які були його партнерами на полтавській сцені. Окрім співпраці з П. Цесевичем, співак також мав можливість виступити з корифеєм української сцени П. Саксаганським¹⁰ у виставі «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського (Г. Ш. 1923: 3). В операх «Фауст» Ш. Гуно, «Ріголетто» Дж. Верді, «Севільський цирульник» Дж. Россіні, «Борис Годунов», а також у виставі «Вій» М. Кропивницького І. Козловський працював поряд із майбутнім солістом Ленінградської опери І. Плешаковим¹¹ (бас), який на той час був солістом Полтавської опери.

⁹ **Платон Цесевич** (1879–1958) – оперний та камерний співак (бас). Народний артист РРФСР. Вхпив до складу різних опереткових, а потім оперних труп. Протягом низки сезонів 1900–1910 рр. був провідним солістом Київського оперного театру. У 1915–1918 рр. – соліст опери Зіміна в Москві, за радянських часів служив в оперних театрах Києва, Москви, Ташкента, Харкова тощо.

¹⁰ **Панас Саксаганський** (1859–1940 рр.) – визначний український актор, режисер, драматург і педагог школи Марка Кропивницького, один з корифеїв українського побутового театру. Народний артист СРСР. Розпочав свою творчу кар'єру в 1885 році, з того часу працював у багатьох українських трупах. У 1918 р. очолював Державний народний театр. В 1926–1935 рр. гастролював по різних театрах України.

¹¹ **Іван Плешаков** (1888–1976 рр.) – оперний та концертний співак (бас), педагог. Заслужений діяч мистецтв РРФСР. В 1917–1921 рр. – соліст оперного театру Ростова-на-Дону, Капели і оперного театру в Новочеркаську, в 1921–1923 рр. соліст Полтавського оперного театру, в 1923–1950 рр. – Ленінградського державного академічного театру опери та балету. У 1951–1973 рр. викладав сольний спів у Ленінградській консерваторії (професор).

Отже, як бачимо, І. Козловський не просто інколи виступав в оперних виставах Полтавської опери, відбуваючи службу в Червоній Армії, як стверджують багато авторів. Він був активним учасником усіх трьох спроб її організації, тому його можна по праву назвати одним із фундаторів Полтавської опери. Ставши в 1922 р. офіційно її солістом, він вивчив і виконав партії, які в майбутньому стануть основою його оперного репертуару.

Концертна діяльність І. Козловського в Полтаві

Діяльність І. Козловського в Полтаві не обмежувалася його виступами у музично-драматичних та оперних виставах. Значну частину його артистичного життя займала концертна діяльність. Він брав активну участь практично в усіх знакових акціях, організованих Полтавською «Просвітою» і спрямованих на розвиток національної культури краю. Уже на самому початку свого перебування в Полтаві, в листопаді 1918 р. співак виступив на концерті пам'яті М. Лисенка (Лист до редакції, 1918: 4), а у березні 1919 р. – на концертах, присвячених Т. Шевченку (Свято Т. Шевченка, 1919: 4). Влітку 1919 р. разом із В. Старостинецькою та В. Полив'яним виступив в якості соліста у грандіозній постановці кантати М. Лисенка «Б'ють пороги», яку виконував Перший радянський хор імені Т. Г. Шевченка під керівництвом Ф. Попадича у супроводі симфонічного оркестру О. Єрофєєва (Театр і музика, 1919: 3).

У різдвяну ніч 1919 р. разом з Українським національним хором під орудою В. Верховинця співак виступив у концерті, в програмі якого виконувалися полтавські, харківські, київські, галицькі та волинські колядки в обробці О. Кошиця, К. Стеценка та В. Ступницького. Відомі також спогади І. Козловського про «колядування» в будинку відомого письменника українського походження В. Короленка, який на той час жив у Полтаві.

У травні 1921 р. митець взяв участь у концерті, присвяченому 5-річчю смерті українського поета І. Франка, де разом із В. Полив'яним виконав знаменитий дует «Не забудь» (Франкове свято на Полтавщині, 1921: 2). В рецензії на авторський концерт композитора В. Верховинця, що відбувся 10 вересня 1922 р., І. Козловського виокремлюють як чудового виконавця романсів «Гаї шумлять» П. Тичини та «Оце тая стежечка» на слова І. Франка (Вечір нового українського романсу, 1922: 4). У грудні 1922 р. І. Козловський виступив на Ювілейному концерті-виставі, присвяченому 40-річній діяльності корифея української сцени М. Заньковецької (Ювілей М. К. Заньковецької, 1922: 6).

Під час служби в Червоній Армії І. Козловський організував у своєму гарнізоні хор, з яким виступав із концертами не тільки перед червоноармійцями, а й для залізничників, а також у колонії для безпритульних, організованій славнозвісним А. Макаренком. Співак також став учасником створеного О. Свешніковим¹² вокального квартету (Вокальний квартет, 1920: 4). І. Козловський брав участь також і в радянських культурних акціях. Як, наприклад, 19 грудня 1921 р., коли виступав у концерті на користь голодуючих Поволжя (ДАПО. Ф 8811. Опис 1. Спр. 5. Арк. 10).

На початку 1924 р., у зв'язку з переходом І. Козловського на роботу до Харківського оперного театру, закінчується полтавський період його творчості. З ним, за словами співака, пов'язані найсвітліші спогади, в яких митець стверджував, що ніколи не забуде чуйних, співчутливих глядачів, які відвідували на той час вистави й концерти у Полтаві, їхню доброту й довіру.

В 1925 р. вже будучи солістом Свердловської опери, І. Козловський двічі приїздив до Полтави: у червні, де у спільному концерті зі співачкою Поліною Карповою виконав понад 15 вокальних творів, серед яких були романси М. Лисенка, К. Стеценка та народні пісні (Концерт Козловського і Карпової, 1925: 4), а також у вересні, коли разом з Українською капелюю під керівництвом Ф. Попадича, взяв участь у концерті, збір з якого йшов на користь спілки Політкаторжан (Більшовик Полтавщини, 1925: 6).

Не забував І. Козловський місто свого творчого зростання і тоді, коли вже став відомим співаком. У 1971 р. під час гастролей Полтавського українського музично-драматичного театру імені М. Гоголя в Москві, за сприяння І. Козловського вперше на сцені Великого театру музично-драматичною трупною була показана опера М. Лисенка «Наталка Полтавка». На той час вже 70-річний співак натхненно виконав партію Петра, а його гідною партнеркою, виконавицею партії Наталки стала молода перспективна співачка Віра Волкова¹³ (Волошин, 2002: 12).

В одному зі своїх інтерв'ю І. Козловський згадував, що ще в 1919–1920 рр. йому спадало на думку, що якщо йому пощастить працювати в мистецтві, то він обов'язково приїде до Полтави і вклониться бодай стінам тих залів, де лунали доброзичливі оплески і бачилися серйозні та зосереджені обличчя. Його мрія здійснилася у 1974 році, коли співака запросили у Полтаву з нагоди святкування 800-річчя першої письмової згадки про місто. Тоді І. Козловський дав сольний концерт на сцені колишнього Полтавського театру, де колись відбувся його оперний дебют (на той час це було приміщення кінотеатру); виступив разом з Вірою Волковою у виставі «Наталка Полтавка» М. Лисенка у новому приміщенні Полтавського музично-драматичного театру імені М. В. Гоголя, а також виконав дует «Підеш, Петре» на відкритті стадіону «Колос», який було побудовано спеціально до 800-річчя Полтави (Волошин, 2002: 12).

Висновки. За допомогою нових фактів, віднайдених у газетних публікаціях періоду національно-визвольного руху 1917–1921 рр., а також в архівах України щодо перебування Козловського в Полтаві було з'ясовано, що:

¹² **Олександр Свешніков** (1890–1980 рр.) – радянський диригент, хормейстер, педагог. Народний артист СРСР. У 1921–23 рр. керував хором оперного театру та хоровою капелюю в Полтаві, пізніше художній керівник Державних хорів і капел СРСР, в 1948–78 рр. – ректор Московської консерваторії.

¹³ **Віра Волкова** (1936–2006 рр.) – артистка, співачка (сопрано). Заслужена артистка України. В 1963–1993 рр. працювала артисткою-вокалісткою Полтавського музично-драматичного театру ім. М. В. Гоголя. В 1969 р. стала переможницею республіканського конкурсу на краще виконання ролі Наталки в опері М. Лисенка.

1. І. Козловський був запрошений до Полтави для виступу у виставах української драматичної трупи ще задовго до його вступу до лав Червоної Армії. Це спростовує твердження, буцімто він опинився в Полтаві завдяки службі в армії.

2. У Полтаві співак тривалий час активно співпрацював з національною українською організацією «Просвіта», діяльність якої була спрямована на відродження національної культури. Через те, що ця організація за радянських часів намагалася зберегти національне обличчя й не хотіла бути носієм комуністичних догм, її було ліквідовано радянською владою в 1923 р. (Реvegук, 2014: 315). Саме тому ці факти були викреслені з творчої біографії І. Козловського, а архівні матеріали засекречені.

3. Співак не просто інколи співав у виставах уже існуючої Полтавської опери, як стверджують багато авторів, а був активним учасником усіх трьох спроб її організації, і по праву може називатися одним із її творців.

4. Багато авторів плутають участь співака в постановках, здійснених полтавською українською музично-драматичною та оперною трупами. Можливо це відбувається через те, що, співаки В. Старостинецька, І. Козловський, В. Полив'яний та ін., виконуючи головні партії в Оперному театрі, не припиняли своїх виступів в українській драматичній трупі.

5. За досить короткий термін перебування в Полтаві (кінець 1918 р. – початок 1924 р.) зі «співаючого» драматичного актора І. Козловський трансформувався у професійного оперного співака. Сучасники згадують, що коли І. Козловський прийшов до Свердловського оперного театру, то був уже сформованим співаком і актором з великим оперним репертуаром (Ебергардт, 2003: 397). Сам І. Козловський розповідав, що в договорі, укладеному з ним Великим театром, значилося багато оперних партій, але вчити йому довелося лише дві, решту він заспівав у Полтаві, Харкові та Свердловську. А якщо врахувати, що в Харкові й у Свердловську він здебільшого співав ті самі партії, що й у Полтаві, то можемо дійти висновків, що Полтавський період є фундаментальним і основоположним у творчому формуванні співака.

Список використаних джерел:

- 100-ліття нового українського театру – Наталка Полтавка – І. Котляревського. *Шлях боротьби*. 1919. № 5 (85). 20 червня.
- Алеко. «Евгеній Онегін». *Вісти (Известия)*. 1921. № 107 (282). 26 мая.
- Алеко. «Евгеній Онегін». *Вісти (Известия)*. 1921. № 83 (258). 23 апреля.
- Афіша опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. *Музей «Музична Полтавщина» при Полтавському музичному коледжі ім. М. В. Лисенка*. Інв. № 169.
- Більшовик Полтавщини*. 1925. Ч. 211 (258). 16 вересня.
- Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 5. К.: Інститут історії України, 2010. С. 115–144.
- В театрах. *Вісти (Известия)*. 1921. № 152 (322). 22 июля.
- Вечір нового українського романсу. *Голос труда*. 1922. № 134 (656) 13 сентября.
- Волошин Р. Полтавці у великому. *Нова Полтава*. 2002. 25 вересня.
- Вторая постановка оперы «Утоплена». *Радянська влада*. 1920. Ч. 106 (121). 13 травня.
- Г. Ш. Гастролю Саксаганського. «Запорожець за Дунаєм». *Голос труда*. 1923. № 292 (1033). 22 декабря. С. 3.
- Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Україна Модерна*. Львів: Число 2-3/1999. С. 254–269
- Ебергардт С. Іван Козловський у Свердловську. Українські співаки у спогадах сучасників / автор-упорядник: Іван Лисенко. К.: Рада; Видавництво М. П. Коць: Київ-Львів-Нью-Йорк, 2003. 780 с.
- Срофеев О. Автобіографія. *Музей «Музична Полтавщина» при Полтавському музичному коледжі ім. М. В. Лисенка*. Інв. № 7/4.
- Концерт Козловського і Карпової. *Більшовик Полтавщини*. 1925. Ч. 146 (193). 30 червня.
- Кристаллов Ю. Театральная Полтава во времена большевиков. *Голос Юга*. 1919. № 6. 11 августа.
- Лист до Редакції. *Полтавська громада*. 1918. № 7. 13 грудня.
- Любитель справжнього театру. Полтавський Міський Театр. *Вільний голос*. 1918. Ч. 71. 10 липня (27 червня).
- Мар'яненко І. О. Минуле українського театру: зустрічі, творча праця / І. О. Мар'яненко. К. Мистецтво, 1953. 182 с.
- Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [колект. моногр.]. НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
- Нове життя*. 1919. № 66. 27 травня.
- Перша українська художня трупа. *Рідне слово*. 1919. № 56. 11 листопада (29 жовтня).
- Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія. України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: Школа, 2007. 592 с.
- Плохій С. Брама Європи / Сергій Плохій; пер. З англ. Романа Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
- Полтавське товариство «Просвіта». ЦДАВО. Ф № 1009. Опис 1. Спр. № 5. 64 Арк. 33–35.
- Реvegук В. Я. Полтавщина в огні української революції (1917–1921 рр.) / В. Я. Реvegук. Полтава, ПП Шевченко Р. В., 2014. 408 с.
- Свято Т. Шевченка. *Нове життя*. 1919. № 26. 30 березоля.
- Селій Міський театр. *Боротьбист*. 1919. № 12. 30 грудня.
- Театр и искусство. *Голос труда*. 1922. № 15 (537). 22 апреля.

30. Українська опера Музкома. *Радянська влада*. 1920. Ч. 53 (68). 4 березня.
31. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Київ, 1996. Т. 1. 590 с.
32. Український театр «Просвіта». *Полтавська громада*. 1918. № 10. 17 грудня.
33. Франкове свято на Полтавщині. Святочний концерт. *Вісти (Известия)*. 1921. № 109 (284). 28 мая.
34. Чернова О. Полтавська опера 1920 – 1925 р. / О. Чернова. І. Лисенко. *Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах*. Видавництво «Рада». Київ, 2008. С. 106–112.
35. Шевченко С. А. Олександр Гаврилович Єрофєєв. *ДАПО* (Державний архів Полтавської області). Ф 8811. Опис 1. Стр. 5.
36. Ювілей М. К. Заньковецької. *Голос труда*. 1922. № 212 (733). 15 декабря.

References:

1. 100-littia novoho ukrainskoho teatru “Natalka Poltavka” I. Kotliarevskoho [100th anniversary of the new Ukrainian theater “Natalka Poltavka” by I. Kotlyarevsky]. *Shliakh borotby*. 1919. Nr 5 (85). 20 chervnia [in Ukrainian].
2. Aleko. Evgenij Onegin. *Visty (Izvestija)*. 1921. Nr 107 (282). 26 maja. [in Russian].
3. Aleko. Evgenij Onegin. *Visty (Izvestija)*. 1921. Nr 83 (258). 23 aprelija. [in Russian].
4. Afisha opery “Zaporozhets za Dunaiem” S. Hulaka-Artemovskoho [Poster for S. Hulak-Artemovskiy’s opera “Cossacks in Exile”]. *Muzei “Muzychna Poltavshchyna” pry Poltavskomu muzychnomu koledzhi im. M. V. Lysenka*. Inv. Nr 169 [in Ukrainian].
5. *Bilshovyk Poltavshchyny*. 1925. Ch. 211 (258). 16 veresnia [in Ukrainian].
6. Boiko, O. (2010) *Denikynski rezhyim na Ukrainykh zemliakh: derzhavnyi ustroi, sotsialno-ekonomichna i natsionalna polityka [Denikin’s Regime in the Ukrainian Lands: State Structure, Socio-Economic and National Policy] / Problemy vyvchennia istorii Ukrainy 1917–1921 rokiv*. Vyp. 5. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, pp. 115—144 [in Ukrainian].
7. *V teatrah [In theaters]*. *Visty (Izvestija)*. 1921. Nr 152 (322). 22 ijulja [in Russian].
8. *Vechir novoho ukrainskoho romansu [An evening of new Ukrainian romance]*. *Golos truda*. 1922. Nr 134 (656) 13 sentjabrja [in Ukrainian].
9. Voloshyn, R. (2002) *Poltavtsi u velykomu [Poltava residents at the Grand Theater]*. *Nova Poltava*. 25 veresnia [in Ukrainian].
10. *Vtoraja postanovka opery “Utoplena” [The second production of the opera Drowned.]*. *Radjans’ka vlada*. 1920. Ch. 106 (121) 13 travnja [in Ukrainian].
11. H. Sh. *Hastroli Saksahanskoho. “Zaporozhets za Dunaiem” [Cossacks in Exile]*. *Golos truda*. 1923. Nr 292 (1033). 22 dekabrja [in Ukrainian].
12. Hrytsak, Ya. (1999) *Ukrainska revoliutsiia, 1914–1923: novi interpretatsii [The Ukrainian Revolution, 1914–1923: New Interpretations.]*. *Ukraina Moderna*. Lviv: Chyslo 2-3. pp. 254–269 [in Ukrainian].
13. Eberhardt, S. (2003) *Ivan Kozlovskiy u Sverdlovsku [Ivan Kozlovsky in Sverdlovsk]*. *Ukrainski spivaky u spohadakh suchasnykh*. Kyiv: Rada; Vydavnytstvo M. P. Kots: Kyiv-Lviv-Niu-York, pp. 397–405 [in Ukrainian].
14. Ierofieiev O. *Avtobiohrafia [Autobiography]*. *Muzei “Muzychna Poltavshchyna” pry Poltavskomu muzychnomu koledzhi im. M. V. Lysenka*. Inv. № 7/4. [in Ukrainian].
15. *Kontsert Kozlovskoho i Karpovoi [Concert by Kozlovsky and Karpova]*. *Bilshovyk Poltavshchyny*. 1925. Ch. 146 (193). 30 chervnia [in Ukrainian].
16. Kristallov, Ju. (1919). *Teatral’naja Poltava vo vremena bol’shevikov [Theatrical Poltava during the Bolsheviks]*. *Golos Juga*. 1919. Nr 6. 11 avgusta. [in Russian].
17. *Lyst do Redaktsii. Poltavska hromada*. 1918. Nr 13 hrudnia [in Ukrainian].
18. *Liubytel spravzhnogo teatru. Poltavskiy Miskyi Teatr. Vilnyi holos*. 1918. Ch. 71. 10 lypnia (27 chervnia) [in Ukrainian].
19. Marianenko, I. O. (1953). *Mynule ukrainskoho teatru: zustrichi, tvorcha pratsia [The past of the Ukrainian theater: meetings, creative work]*. Kyiv. Mystetstvo. 182 p. [in Ukrainian].
20. *Natsionalne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorichni narisy [The national question in Ukraine of the 20th and early 21st centuries: historical essays]*. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy; Ed. V. A. Smolii. Kyiv, Nika-Tsentr. 2012. 592 p. [in Ukrainian].
21. *Nove zhyttia*. 1919. № 66. 27 travnia [in Ukrainian].
22. *Persha ukrainska khudozhnia trupa [The First Ukrainian Art Troupe]*. *Ridne slovo*. 1919. № 56. 11 lystopada (29 zhovtnia) [in Ukrainian].
23. Petrovskiy, V. V., Radchenko, L. O., Semenenko, V. I, (2007). *Istoriia Ukrainy: neuperedzhenyi pohliad: Fakty. Mify. Komentari [History. Ukraine: an unbiased view: Facts. Myths. Comments.]*. Kharkiv: Shkola. 592 p. [in Ukrainian].
24. Plokhii, C., (2016). *Brama Yevropy [Gate of Europe]*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia”. 496 p. [in Ukrainian].
25. *Poltavske tovarystvo “Prosvita”. TDAVO (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy)*. F № 1009. Opys 1. Spr. Nr 5. 64 p. [in Ukrainian].
26. Revehuk, V. Ya. (2014). *Poltavshchyna v ohni ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.) [Poltava Region in the Fire of the Ukrainian Revolution (1917–1921)]*. *Poltava*. 408 p. [in Ukrainian].
27. *Sviato T. Shevchenka [Holiday of T. Shevchenko]*. *Nove zhyttia*. 1919. Nr 26. 30 bereznia [in Ukrainian].
28. *Selii Miskyi teatr [Selii city theater]*. *Borotbyst*. 1919. Nr 12. 30 hrudnia [in Ukrainian].
29. *Teatr i iskusstvo [Theater and art]*. *Golos truda*. 1922. Nr 15 (537). 22 aprelija [in Russian].
30. *Ukrainskaja opera Muzkoma [Ukrainian Opera Muzkom]*. *Radjans’ka vlada*. 1920. Ch. 53 (68). 4 bereznja [in Ukrainian].

31. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy (1996) [Ukrainian Central Council. Documents and materials]. In 2 books. Vol. 1. Kyiv. 590 p.
32. Ukrainskyi teatr "Prosvita" [Ukrainian Theater "Prosvita"]. *Poltavska hromada*. 1918. № 10. 17 hrudnia [in Ukrainian].
33. Frankove sviato na Poltavshchyni. Sviatochnyi kontsert [Frankish holiday in Poltava region. Festive concert]. *Visty (Yzvestyia)*. 1921. Nr 109 (284). 28 maia [in Ukrainian].
34. Chernova O., 2008. Poltavska opera 1920–1925 r. [Poltava Opera 1920-1925]. *Muzychna kultura Ukrainy u spohadakh, materialakh, lystakh*. Vydavnytstvo "Rada". Kyiv. pp. 106–112 [in Ukrainian].
35. Shevchenko, S. Oleksandr Havrylovych Yerofieiev. *DAPO (Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti)*. F 8811. Opys 1. Spr. 5. [in Ukrainian].
36. Iuvilei M. K. Zankovetskoï [Anniversary of M. K. Zankovetskaya]. *Golos truda*. 1922. Nr 212 (733). 15 dekabria [in Ukrainian].